

VIIRASTUS PIIRIL: IDAEUROOPLASE PASSIOON

Emil Tode „Piiririik“ – 30

Konverents sarjast „Etüüde nüüdiskultuurist“

16. oktoobril 2023

Tallinna Kirjanike Maja musta laega saalis

Ettekannete teesid

Tallinn 2023

Eesti Kunstiakadeemia, Tallinna Ülikool, Tartu Ülikool

Eesti Kirjanike Liit

Programmitoimkond ja teesivihiku koostajad:

Piret Viires, TLÜ
Epp Annus, TLÜ
Virve Sarapik, EKA
Neeme Lopp, EKA
Mari Laaniste, EKA

Korraldajad: Nüüdiskultuuri uurimise tööühm (Eesti Kunstiakadeemia, Tallinna Ülikool, Tartu Ülikool) ja Eesti Kirjanike Liit

Toetavad: Eesti Teadusagentuur (grant PRG636 „Eesti siirdekultuuri arengumustrid (1986–1998)“), Eesti Kultuurkapital, Eesti Kunstiakadeemia teadusfond

Lisainfo: nyydiskultuur.artun.ee

Ajakava

10.00 –12.00

Avasõnad

Rein Veidemann, Piiririik ja/kui piirolu

Virve Sarapik, Ontoloogiline piir/itus. Tode ja Lotman

Joonas Hellerma, „Piiririik“ – lõpuaegade raamat

Piret Peiker, Tarbimine kui tsiviliseerumisprotsess ja kui võõrandumine „Piiririigis“ (30 aastat hiljem)

12.00–13.00 Kohvipaus

13.00–15.00

Kristiina Rebane, Emil Tode „Piiririik“ ja Giacomo Leopardi umbkaudsuse poeetika

Märt Väljataga, „Piiririik“ ja iha kolmnurk

Raili Marling, „Piiririigi“ soolised sekeldused

Piret Viires, „Piiririik“ kui sündmus

15.00 –15.30 Kohvipaus

15.30-17.30

Juhani Salokannel, Mispärast „Piiririik“ ei ole soome keeles „Rajamaa“? Emil Tode tee Soome

Joosep Susi, David Bohmi teoreetiline füüsika. Ääremärkusi apostroofist

Tõnu Õnnepalu, Piiririik *revisited*

Arutelu ja sõnavõttud

Piiririik ja/kui piirolu

Rein Veidemann

Ajalookirjutuses on „piiriigi“ mõiste käibinud ammu, seotuna peamiselt vallutus- või tõrjesõdadega. Siinse ala lähiajaloo kujunesid piiririikideks Esimese maailmasõja järel Vene impeeriumist 1917–1920 lahku löönud ja oma riikliku iseseisvuse kehtestanud territooriumid. Eesti ajakirjanduses ja poliitilistes ringkondades muutub umbes samal ajal arutlusobjektiks piiririikide, Soome, Eesti, Läti, Leedu ja Poola ühinemine piiririikide liiduks. Eesmärgiks oli end ühiselt kaitsta agressiivse Venemaa vastu. Sinnapaika see jäi.

Teist korda anti meil kogeda end väikese piiriigina, kui algul kaks ambitsioonikat suurvõimu, Hitleri-Saksa ja Stalini-Vene 1939. aastal salaprotokolliga Soomest Musta mereni kogu Ida-Euroopa isekeskis ära jagasid, ning seejärel Teise maailmasõja võitjariigid Suurbritannia, USA ja Nõukogude Liit Jalta konverentsil Eesti, Läti ja Leedu lõplikult Stalinile sõjasaagiks „kinkisid“, boonuseks mõjusfäärid Ida-Euroopa teiste piiririikide näol. Pooleks sajandiks kadusid Balti riigid maailmakaardilt. Ühtlasi muutus ka „piiririiklus“ tühjaks tähistajaks.

Väikeriikide vägistamise himu pole Venemaal kadunud. Piiriigi seisust on eredalt esindamas territooriumilt isegi Prantsusmaast suurem Ukraina, kes täna võitleb oma eksistentsi eest. Nõnda võib siis rääkida „piiririiklusest“ kui iseseisvat ja eneseteadlikku olemasolu ohustavast Damoklese mõõgast.

Tõnu Õnnepalul (*alias* Emil Tode) tähistab „piiriigi“ metafoor Euroopa keskme, Pariisi vaatepunktist perifeeriat, peaaegu et maailma äärt, Ultima Thulet. Kirjad Angelole (sealpool piiri kohut mõistvale inglile?) algavad lähtekoha iseloomustusega. Kirjutaja tuleb Põhjast, maalt, kus „päike on haruldane teemant“. Tähtis on ka see, et pihtija tuleb unustusest, nii nagu tema kodumaa on surnust üles tõusnud. Ta on tulnud tsiviliseeritud Euroopa inimeste keskele. Kirjutaja kahetsebki, et „toppis oma nina inimeste maailma“, kui võinuks jäädagi tõenäosusse, lapsepõlve umbsesse korterisse Ida-Euroopas, kus oli tema päris koht.

Millele see osutab? Mentaalsele „piiririiklusele“ kui kohatsetajule ja kohanematusse. Selle ületamise katsena võib käsitleda passiivset haakumist Franzi ellu („Ma läksin Franziga, sest mind huvitas, kuidas on, kui ollakse inimene ja elatakse elu“). Samas varjutab seda katset seksuaalne identiteedikriis, mis ajendab petma partnerit ja lõpuks ka iseend. Viimases kirjas Angelole tunnistab kirjutaja „piiriigi“ ja „piirolu“ identsust tunnetuslikul tasandil. Piirolu on silmitsi seismine nähtamatusega. Vaimne annihilatsioon. Viimane mõte „see on lõpetatud“ kordab ristisurmaga leppinud Jeesuse ütlemist.

Ontoloogiline piir/itus. Tode ja Lotman

Virve Sarapik

„Piiririik“ on ilmselt üks kõige enamatesse keeltesse tõlgitud eestikeelseid tekste. Võib oletada, et levikule on vähemalt mingil määral kaasa aidanud õnnestunud pealkiri. Piiri, ääreala ja vahepealsuse kontseptsioonid olid siirdeperioodil õhus mitte ainult riigisotsialismijärgses maailmas.

Oma ettekandes pakungi mõned visandlikud "piiri" mõistest lähtuvad kõrvutused. Esmajoones annavad nendeks ainet Juri Lotmani nii veidi varasemad kui ka Tode "Piiririigiga" ajaliselt lähedased tekstid.

Harutan neid kõrvutusi kolmest aspektist:

- piiri reaalsus ja imaginaarsus,
- piir ja sümmeetria,
- piir kui vaheruum, kolmas ruum või mitteruum.

„Piiririik“ – lõpuaegade raamat

Joonas Hellerma

„Piiririik“ ilmus ajal, kui läänes mõtestati uut geopoliitilist tegelikkust ajaloo lõpuna. Niisugusena on „Piiririik“ tunnistus ühest lõpuajast, mille keskel otsib oma kohta uus, tärkav teadvus. Uueks olemisviisiks saab piiril seismine, mis annab võimaluse korraka näha ja vaadelda erinevaid geograafilisi pooluseid (ida-lääs), aga ka erinevaid ajaloolisi kihistusi (traditsiooniline-modernne). Selle hinnaks on aga teatav kohanematus ja sellest tulenev identiteeditõrksus. See tekitab ühelt poolt valu, aga hoiab samal ajal tundlikkust ja vastuvõtlikkust, millest „Piiririigi“ autori tekstiloomel on lähtunud.

Ettekanne lähtub ajalehes Sirp 23.09.2022 avaldatud artiklist „Filosoofiaprofessori surm ja kirjanduse ülesanne“.

Tarbimine kui tsiviliseerumisprotsess ja kui võõrandumine „Piiririigis“ (30 aastat hiljem)

Piret Peiker

Emil Tode „Piiririiki“ võib kirjeldada kui *Bildungsroman*'i, romaani žanris, kus provintslasest peategelane reisib peadpööritava metropoli ning jõuab läbi katsumuste, kohtumiste, armulugude ja muude elukäänakute eneseleidmiseni uuel tasandil. Klassikaliselt võtab peategelane siis ka sisse mingisuguse koha ühiskonnas, leiab viisi muutuva modernse eluga suhestuda (Franco Moretti, „The Way of the World“, 1987). Kuigi „Piiririigi“ minategelase teekond toimub vahetult külma sõja ja laulva revolutsiooni järgses maailmas, on ta rõhutatult apoliitiline selles mõttes, et (vähemalt ta oma sõnul) on uudiste lugemine talle vaid ajaviit, ta ei huvitu Eesti omariiklusest ning naeruväärustab Eesti rahvuslust ja Euroopa-pürgimusi kui vanamoelisi. Jaan Undusk leiab oma arvustuses

(2009), et ta on „kehastunud tung asotsiaalsusse, sund peita end võssa, eemale igast kahtlasest ja kindlasti korruptiivsest organisatsioonist, riik kaasa arvatud“.

Väidan, et mitte ainult romaanil, vaid ka minategelasel on siiski ühiskondlik-poliitiline mõõde ja et see avaldub suures osas, isegi ennekõike, esemete ning nende tarbimisega seotud sündmuste ja mõtiskluste kaudu. See on läbiv ja mitmetesse suundadesse viiv mõttejoon (mitte lihtsakoeline tarbimise hukkamõist), mis põimub ja assotsieerub looduse teemaga ja mille tähendusrikkus on praegu ilmselt enesestmõistetavam kui 15-30 aastat tagasi. Peategelane süveneb füüsilisse maailma, nii inimeste loodud asjadesse kui loodusesse, ning selle kaudu omamoodi ehk isegi jõuabki traditsioonilise enese-leidmiseni, mida *Bildungsroman*'ilt oodata.

Emil Tode „Piiririik“ ja Giacomo Leopardi umbkaudsuse poeetika

Kristiina Rebane

Üheks Emil Tode romaani kandvaks teljeks on ebamäärasus olnu, oleva ja kujutluslikkuse vahel. Kõigi ja kõige paigutamine piirile lubab kirjeldada asju ja olukordi, millel pole algust ega lõppu, kindlat määratletust ajas, ruumis ja kestvuses. Mis tegelikult on või oli haihtub teadmatusse või unustusse. Umbesed suletud minekuruumid loovad igatsuse õhu ja valguse järele, kätte saadud valgus aga on silmipimestav ning asjad ja inimesed on kui fotode ilmutamise hetkel kuju võtma hakkavad valgusfiguurid. Kirjade kirjutaja ise on sama ebamäärane kui tegelased tema eluloos, samuti on ebamäärane kirjade adressaat. Sellist üldisele umbkaudsusele ja hajuvate piiridega tegelastele rajatud kirjandust kui esteetilist hoiakut pidas 19. sajandi alguse itaalia kirjanik ja filosoof Giacomo Leopardi teksti poeetilise mõõdupuuks. Leopardi seob seda tüüpi poeetilise oma naudinguteooriaga. Nauding on Leopardi jaoks sama, mis õnn, ning iga elusolendi jaoks on selle kogemine esmane vajadus, mis on otseselt seotud ellujäämisega. Nauding, millest Leopardi räägib, on piiritu nauding ning kuna tegelikkuse konkreetsuses seda ei leidu, on inimesele antud kujutlusvõime, mis muudab kogemused ebamääraseks ja seega ammendamatuks. Hingele naudingut pakkuv kirjandus on lahtiste otste, umbkaudsete meenutuste, ebamääraste piirikogemuste kirjandus, kus aeg voolab peatumatult oleviku, mineviku ja võimaliku vahel. Selline kirjandus ärgitab lugeja kujutlusvõimet ja päästab ta ligihiilivast igavusest.

„Piiririik“ ja iha kolmnurk

Märt Väljataga

Antropoloog René Girard sai tuntuks teooriaga mimeetilise ihast: inimese soovid ei võrsu temast endast, vaid sellest, mida soovivad tema ligimesed. Armastussuhtes pole osalisi ainult kaks, ihaldaja ja ihaldatav, vaid neil on ka vahendaja, kes kontrollib ihaldaja ligipääsu ihaldatavale. Traditsioonilistes ühiskondades asetseb vahendaja kusagil teispoolsuses, kõrgemal tasandil. Moodsas ühiskonnas on ta tulnud ihaldaja ja ihaldatavaga samale tasandile ning saanud niimoodi ühtlasi ihaldaja konkurendiks. Üldjoontes sellist skeemi rakendas Girard raamatus „Romantiline vale ja romaani tõde“ (1961), uurides

moodsat romaani „Don Quijotest“ kuni „Kadunud aja otsinguni“. Emil Tode „Piiririik“ tundub olevat teos, mis on lausa loodud tõlgendamiseks Girard'i teooria võtmes. Seni Läänt kaugelt imetlenud Ida kohtumine oma imetletuga sünnitab kadedust ja vimma, muudab endise vahendaja konkurendiks ning päädib mõrvaga.

Ettekanne arendab edasi 1996. aastal Loomingus nr 11 ilmunud esseed „Tühjaks voolanud ihakolmnurk“.

„Piiririigi“ soolised sekeldused

Raili Marling

Emil Tode „Piiririiki“ nimetati ilmumise järel tihti Eesti esimeseks geiromaani. 30 aastat hiljem seisneb teksti võlu pigem selle soolises ambivalentsuses, jutustaja soovimatuses ennast binaarses soosüsteemis määratleda. Käesolev ettekanne vaatab „Piiririiki“ autofiktionaalse kirjandusliku praktika kontekstis, mis küsimärgistab pihtimusliku enesekujutamise võimalikkuse ning rakendab mängulist ja iroonilist kirjutamisviisi, mis lubab keerulisi (sh soolisi) probleeme käsitleda ilma autobiograafilise pakti pärssivate piiranguteta.

„Piiririik“ kui sündmus

Piret Viires

Oma doktoritöös „Vaikne avangard. Eesti noorkirjanike rühmituste laine ja uue meedia kooslused: Erakkonnast ZA/UM-ini“ (2018) kirjeldab Priit Kruus kirjandusloo sündmuse mõistet. Tõukudes sotsiolingvistide Dell Hymesi ja Muriel Saville-Troike suhtlus-etnograafia põhimõtetest ja saades inspiratsiooniks Tiit Hennoste loodud kirjandus-sündmuse mudelist loob Priit Kruus oma „kirjandusloo sündmuse“ mudeli. Sellise sündmuse elemendid on: 1) olukord (taust ja aeg, koht ja tähendus); 2) osalejad (saabujad, saatjad, kõnelejad, vastuvõtjad); 3) tegevus (eesmärk, häälestus, sõnumid, vahendid); 4) vastuvõtt (häälestus, teema, kõnelused, normid, vastuvõtjad); 5) tulemused. Kruus rakendas oma loodud mudelit edukalt 20. sajandi lõpu ja 21. sajandi alguse noorkirjanike rühmituste laine analüüsimisel.

Kui Emil Tode „Piiririik“ 30 aastat tagasi 1993. aasta sügisel ilmus, oli algusest peale selge, et tegemist ei olnud tavapärase juhtumiga, vaid millegi olulise ja silmatorkava 1990. aastate kirjanduses. Raamat eristus teravalt tolaegsest kirjanduse üldpildist, tekitas tähelepanu ja poleemikat, tema mõju ulatus kirjandussfäärist kaugemale. Tagantjärele „Piiririigi“ ümber toimunud vaadates võib kinnitada seda, mis teose ilmumisel oli intuitsivselt tajutav – tegemist oli kahtlemata sündmusega. Ettekandes püütakse seda intuitsivselt tajutud tunnet lahti muukida ja katsetada, kas saaks „Piiririigi“ puhul rakendada Priit Kruusi kirjandusloo sündmuse mudelit. Seega minnakse tagasi 1993. aastasse ja vaadeldakse „Piiririiki“ ümbritsenud olukorda, osalejaid, tegevusi, vastuvõttu ja tulemusi.

Mispärast „Piiririik“ ei ole soome keeles „Rajamaa“? Emil Tode tee Soome Juhani Salokannel

Mispärast *Piiririik* ei soome keeles ole *Rajamaa*?
Missugune oli teose vastuvõtt Soomes?
Kes andis mulle vihje tutvuda romaaniga?

David Bohmi teoreetiline füüsika. Ääremärkusi apostroofist Joosep Susi

1996. aastal Emil Tode nime all ilmunud filosoofilises poemis „Mõõt“ osutatakse koguni neljas luuletuses David Bohmi kvantmehaanikateooriale. Näib igatahes, et lausuja tunneb Bohmi „holograafilise paradigma“ vastu tugevat sümpaatiat. Arvestades poemi temaatilisi keskmeid, pole ses ka midagi üllatavat – annab säärane universumiparadigma ju võimaluse seada kahtluse alla objektiivse reaalsuse olemasolu ja ühendada religioosne ja teaduslik maailmapilt: „David Bohmi arusaamine on voodi, / kuhu võiksid ometi kord heita nii Usk kui Teadus / ja uinuda seal koos kõigi müütide ja jumalatega.“ Ajaleheartikkel Bohmist tuletab lausujale ühtlasi meelde, „et inimene ongi niisiis kõigi asjade mõõt“ ja teisel, „et kõik on kõiges ja kõik on praegu“.

2005. aastal ilmunud valikkogust „Enne heinaaega ja hiljem“ Bohmi-luuletusi enam ei leia. Näiteks Mart Velskrile jääb mulje, „nagu autor oleks tahtnud kümmeaasta möödudes Bohmi kuidagi teosest „välja kirjutada“, jättes kõrvale just neid tekste, kus otsesed viited kõige selgemad“. Velsker näeb põhjust selles, et „arutleva hoiaku kõrval või asemel on Önnepalu tahtnud rõhutada tunnetuse muid avaldumisviise“. Indrek Lillemägi pakub bakalaureusetöös välja, et „[i]mselt tähtsustus Önnepalu jaoks kriitikas liialt teaduse ja usu vastuolu ning nende lepituse otsimine. Ideed, mille teenistusse Bohmi viiteid rakendati, jäid tähelepanuta“. Väljakirjutuse tagamaade üle võib spekuloida ju lõputult, ent tähenduslikuks muutub hilisem lünk tingimata.

Asetan ettekandes Bohmini jõudmise, selle funktsiooni „Mõõdus“ ja hilisema väljakirjutuse Önnepalu lüürika (ja põgusalt ka proosateoste) teisenemisteljele. Kitsamalt võtan vaadelda küsimust apostroofist, mis viimastel aastatel on lüürikauurimuses üha enam tähelepanu pälvinud (nt Jonathan Culler, Anahid Nersessian, Alan Richardson jt). Üritan näidata, kuidas apostroofi tugevnemine ja nõrgenemine annavad aimu religioosse kihistuse ja lausuja ilmavaate muutumisest.